

Экспериментальды ПСИХОЛОГИЯ

Бектлеуова К
Бисенғали А
Борамбаева Г
Жамбылова А

Психология ғылымы таңдау ретінде.

- Адамдар ғылым секілді қызық әрекеттермен не үшін айналысады екен? Мүмкін үнемі өздері өмір сүретін әлем жөнінде білімді жеткіліксіз санайтындығынан шығар. Сайып келгенде, ғалым- ол мүмкін кейде белгілі бір нәрсе жөнінде білімінің жеткіліктілігі жөнінде сезінетін адам. Алайды бұл сезім тез арада жеткіліксіз болып ауысады және оның орынын толтыру тек қиялдармен ғана емес қандай да болмасын бір әрекет «ішкі», ойша пайда болады. Бастысы зерттеуші өзінің түсінбеушілігін әлем жөніндегі объективті білімінің жеткіліксіздігімен түсіндіреді. Кейде білмегеніңді кітап оқу арқылы, білікті адамдармен сөйлесу арқылы орнын толтыруға, - бұған орта және жоғарғы мектептерде оқу жатады, өз біліміңді тәжірибе жүзінде және емтихан тапсыру арқылы тексеру болады. Егер бұлар да әлемнің жұмбақтарын табуға құштарлығын азайтпаса, ЖОО түлегі аспирантураға түседі немесе ғылыми лабораторияда мардымсыз еңбек ақыны қанағат тұтады. Білімнің жеткіліксіздік сезімі иррационалды табиғатқа ие, және бұл уайымды басушы қажеттілік дәрменсіз. Ол тек адамдар мен жоғарғы топтық жануарларға тән танымдылықты дамытатын құштарлықпен теңеспейді. Танымдылыққа қажеттілік сезіледі, алайда адамдардың барлығы бірдей ғалым бола алмайды.

- Мен ғылыммен негізге байланысты «сыртқы» себептердің себебінен айналысатын адамдарды санамаймын, ал ондайлар шамамен – 99,9% құрайды. Әңгіме, күнделікті іш пыстыратын жұмыс емес, өмір салты болатын адамдар жөнінде болып отыр. Алайда мұндай себептерді де көзден таса қылуға болмайды.
- Сонымен қатар, заманауи ғылым- тұрақты әлеуметтік институт, алып жүйе. Ол үкіметпен немесе жеке инвестициялармен қолдау тауып жатса, ғылым электроаппаратураны жөндеу немесе хирургиялық тәжірибені орындау ғана деген көз қараспен қарайтын, ешқандай да экзистенциалды мағынасы жоқ қарапайым адамдарды жалдайды. Алайда, мұндай адамдар адамдық табиғаттың ерекше формасы болып табылатын - ғылымда едәуір жетістіктерге қол жеткізген жоқ-және мұны ерекше өмір салты ретінде құндылықтармен ұстанады және т.б.

- Психология ғылымымен айналысуға келетін болсақ, бұл сұрақ одан бетер жұмбақ. В.М.Бехтеревтің жазбасы бойынша : «Психологтар- психикамен, неврологтар - нервпен». Бұл іспеттес мысалдар жетерлік: көзі нашар көретіндер көз көру қабілетімен, әлеуметтік есінен ауысқандар- жүріс-тұрыстың өнегелік тәртіптілігін, некеде 5 реттен кем болмаған өз өмірлерін неке мен отбасы психологиясына арнайды, ал бейбақ ақындар шығармашылық психологиясын зерттейді. Түс зағиптылығын- қызыл және жасыл түстерін айыра алмау құбылыстарын анықтаған Ч.Дальтонның өзінде де мұндай ауытқушылық болған(дальтонизм). З.Фрейдтің жақын адамдарының айтуы бойынша жыныстық невротик болған, басқалай алып қарағанда психологияның көптеген бағыттарының негізін қалаушылардың бірі қабілеттілік мәселесімен айналысқан Ф.Гальтон данышпан болған, ал Ж.Пиаженің интеллектісінің деңгейін сынауға және бағалауға келмейді.

- Психологияның белгілі бір саласын ғылым ретінде зерттеу адамның психикалық құндылығының артықшылығынан немесе жетіспеушілігінен болуы мүмкін, бастысы бұл қасиет оның көңілінің несмесе оның қоршаған ортасының пәні болды. «Сөз табылғаны рас па?» Мүмкін, жаһандық дезадаптация сезімі, өзінің басқа адамдарға ұқсамауы сезімі «психология мұзасы» құшағына итеретін шығар. Олай болса, психология ғылымының басқа адамның шығармашылық салаларынан қандай айырмашылығы бар, А.Адлер ашқан олқылық комплексі қайда, ол да өз күшін көрсетті ме? Психологта басқа адамдармен ұқсамау уайымынан басқа, тағы бір ерекшелгі болуы қажет- объективті және субъективті шынайылықты сезіну. Аңғал адам оларды күнделікті өмірде айырмайды, алайда түсінде немесе естің әр түрлі жағдайларында (ауырғанда, жарақаттанған жағдайда, масайғанда) екі әлем екі түрлі екендігін ойланады.

- Кейбір адамдардар адамзаттың қарым-қатынас әлемі болып табылатын өмір сүріп жатырған қоршаған ортасына икемсіздігі және бастапқы дезадаптация мен бейімделмеушілікпен оны жеңу тілегі адамды психологияға алып келуі мүмкін. Өзге адамның өмірі психолог үшін жұмбақ болуы тиіс, себебі басқа адамға өзінің ішкі дүниесінің қасиеттерін, өзінің жеке ерекшеліктері қарым-қатынаста және өзара әрекет етуде оны сәтсіздіктерге алып келді және алып келеді. Алайда, психолог – есалаң емес, ол қарым-қатыс кезінде кері байланысқа түсе алады. Дәл осы мәселе өз әлемін басқаға күй кештірмеуге, байырғы тәжірибесін бастан өткізбей әр уақытта өзге адамның психикасына жауабын шешуге міндетті жұмбақ ретінде қарауға мүмкіндік береді.

2.3. Психологиялық зерттеу әдістерінің жіктелуі

- Б.Г. Ананьевтің көзқарасы бойынша, психологиялық зерттеу әдістері, психология ғылымының психологиялық нысандарымен және онымен қоса, гносеологиялық нысандарымен жүргізілетін операциялардың жүйесі болып табылады.
- Психологияның эмпирикалық әдісін қолдану мәселелерін (егер жүйелік бағыт талаптарына сүйенсек) қарастыруда, алдымен, психологиялық әдістер жүйесіндегі орнын анықтап алу қажет.

Мұның кем дегенде, бес деңгейін бөліп қарауға болады:

- Әдістеме деңгейі
- Әдістемелік тәсіл деңгейі
- Әдіс деңгейі (сараптама, бақылау және т.б.)
- Зерттеуді ұйымдастыру деңгейі
- Әдіснамалық тәсілдеме деңгейі.

- Дәлірек айтсақ, «әдіс» термині осы деңгейлердің кез келгеніне қолданылуы мүмкін. Мысалы: психофизикада орташа қате әдісі, шекара әдісі бар; психодиагностикада-жобалық әдіс (2-деңгей); психосемантикада-семантикалық дифференциал және репертуарлық топ әдістері туралы айтылады (1-деңгей); даму психологиясында психогенетикалық әдіс және оның түрлері-егіздік әдіс туралы талқыланады (4-деңгей).

Жоғарыда келтірілгендей,
психологиялық зерттеуде
қолданылатын әдістерді
деңгейлеп бөлу, Г.Д. Пирьовтың
ұсынған жіктемесіне ұқсас

- келеді:
- *Жеке әдістер (бақылау, тәжірибе, модельдеу және т.б.).*
  - *Әдістемелік тәсілдер*
  - *Әдістемелік амалдар (генетикалық, психофизиологиялық және басқалар).*

- «Жалпы психология негіздері» еңбегінде [Рубинштейн С.Л. 1945] С.Л.Рубинштейн басты психологиялық әдістер ретінде бақылау мен тәжірибені көрсетеді. Бақылау «сыртқы» және «ішкі» (өзіндік бақылау) деп жіктелсе, тәжірибелік-зертханалық, табиғи және психологиялық-педагогикалық болып бөлінеді. Қосымша, көмекші әдіс ретінде -негізгі модификациядағы физиологиялық тәжірибе (шартты рефлексстер әдісі) көрсетілген.
- Бұдан өзге, ол әрекет өнімдерін зерделеу әдістерін белгіледі: әңгімелесу (жеке алғанда, Пиаже генетикалық психология негізіндегі клиникалық әңгімелесу) және сауалнама. Дегенмен, уақыт өте, бұл жіктемелердің ерекшелігі айқындала түсті. Осылайша, психологиямен философияның «туыстық-идеологиялық» байланысы, оларды теориялық әдіссіз қалдырды. Баламалы түрде, педагогика мен физиология жақындығы, олардың әдістерінің психологиялық тізім қатарына енуі арқылы қайта жаңдануы

- Психологиялық зерттеудің кең көлемде ашылған екінші жіктемесі, Б.Г. Ананьев пен болгар психологі Г.Д.Пирьовтің [Г.Д.Пирьов 1985] арқасында, отандық психологияда кең таралымға ие болды. Ол өзіндік әдістер ретінде төмендегілерді белгіледі: бақылау (объективті-тікелей және орташа, субъективті-тікелей және орташа); тәжірибе-(зертханалық, табиғи және психологиялық-педагогикалық), моделдеу, психологиялық мінездеме, қосымша әдістер (математикалық, графикалық, биохимиялық және басқалары), арнайы әдістемелік тәсілдер (генетикалық, салыстырмалы және басқалары). Осы әдістердің әрқайсысы өзге қатарға жіктеледі. Мысалы, бақылау (тікелей) сауалнамаға, сұрақтамаға, әрекеттер өнімін зерделеуге және т.б. бөлінеді.

- Б.Г. Ананьев [Б.Г. Ананьев 1977] Пирьов жіктемесін сынға алып, өз нұсқасын ұсынды. Барлық әдістерді ол төртке бөлді:
- 1. Ұйымдастырушылық (жоғарыда көрсетілген 4 және 5 деңгейлер);
- 2. Эмпирикалық;
- 3. Мәліметтерді өңдеу әдістері;
- 4. Интерпретациялық.

- Б.Г. Ананьев ұйымдастыру әдістеріне: салыстырмалы, лонгитюдті, кешенді әдістерді жатқызды. Екінші топта обсервациялық әдістер (бақылау және өзіндік бақылау), тәжірибе (зертханалық, далалық, табиғи және басқалар), психо-диагностикалық әдіс, қызмет үдерістері мен өнімдерінің талдамасы (праксиометрикалық әдістер), моделдеу және биографикалық әдістер.
- Үшінші топқа мәлімттерді математикалық-статистикалық талдау және сапалық сипаттау әдістері енгізілген. Соңғысы, төртінші топты генетикалық (фило және онтогенетикалық) және құрылымдық (жіктеме, типологиялық, т.б.) әдістер құрайды. Ананьев барлық әдісті толық сипаттап берді, дегенмен, оның барлық келтірген дәлелдері негізінде де, моделдеудің эмперикалық әдіске жатқызылуы, тәжірибелік әдістердің далалық тәжірибе мен аспаптық бақылаудан айырмашылығы, интерпретациялық әдістердің ұйымдастырушылық әдістерден бөлінуі, генетикалық интерпретация зерттеуді ұйымдастырудың ерекше әдісі («егіздік әдіс») болып табылуы туралы шешілмеген сұрақтар ашылмаған күйінде қалды.

- Айта кететін жайт, бұл жерде психологиялық зерттеудің теориялық әдістері көрсетілген, оған қоса, эмперикалық және теориялық дәрежелер арасындағы «аралық» әдістер сыныптамасы ерекшеленген, нақты айтсақ, эмперикалық зерттеудің мәліметтерін ұсыну, өңдеу және интерпретациясы.
- М.С.Роговин және Г.В. Залевский [М.С.Роговин, Г.В. Залевский 1988] еңбектерінде жоғарыда келтірілген жіктемелер қарастырылып, өздерінікі ұсынылған. Бұл авторлардың көзқарасына сүйенсек, әдіс-тану үрдісіндегі объекті мен субъекті арасындағы кейбір қатынастарды білдіру болып табылады. Олар негізгі психологиялық әдістерді алтыға біріктіреді:
  - 1. Герменевтикалық-бөлшектенбеген ғылым жағдайына сәйкестік (субъекті мен объект кереғар болып табылмайтын, ой операциясы мен ғылыми әдіс қошталған);
  - 2. Биографиялық-психика туралы ғылымдағы танымның толық объектісін ерекшелеу;
  - 3. Бақылау-таным объектісі мен субъектісінің дифференциациясы;
  - 4. Өзіндік бақылау-алдыңғы дифференциация негізінде субъектіні объектіге айналдыру ;
  - 5. Клиникалық-сыртқы бақылаудан ішкі механизмге өту міндеті бірінші орынға қойылады;
  - 6. Тәжірибе- таным субъектісінің объектіге белсенді қарсы тұруы, бұл жерде таным үрдісіндегі субъект ролі ескеріледі.

- Көрсетілген жіктеменің артықшылығы-гносеологиялық негіздеме (субъективті-объективті қарым-қатынас), дегенмен сұрақ туындатады: биографиялық әдіс (сыни тұрғыда, тұтастық, мұндай жағдайда, талдамалықты да бөлуге болады) пен клиникалық әдісті (мамандануы дұрыс па?) арнайы көрсетуге не себеп.
- Дей тұрғанмен, авторлар байқаусыздан немесе қасақана тек эмперикалық психологиялық әдістер жіктемесіне тоқталған, сондықтан да моделдеуді герменевтикалық әдістер қатарына қосуға мәжбүр болды. Бірақ, бұл әдісті қолдану «таным субъектісі мен объектісін қарама-қайшы қоймайма?» Себебі, үлгі –бір объекті субъектісінің өзгеге (бейнесінің) қарсы қойылуы, ал бұл өз кезегінде, субъектінің объектіге және өзіне рефлексиялық қатынасынсыз мүмкін емес.
- Психологиялық зерттеу әдістерін сипаттау мен жіктеудің өзге де бағыттары бар, дегенмен, әрқашанда психологиялық зерттеудің эмперикалық әдістері мен жалпы психологиялық зерттеулер арасында тұлғалық белгінің қойылуы, басқаларының ерекшелігін анықтауды қиындатады.

- Өзге ғылымдармен мақсатты баламалы түрде, психологиядағы әдістердің үш класы бөліп көрсетіледі:
- Зерттеу субъектісі мен объектісі арасындағы сыртқы нақты қарым-қатынасты жүзеге асыратын *Эмперикалық әдіс*;
- Субъектінің объект үлгісімен ойша түрде қарым қатынасын (нақтырақ-зерттеу пәнімен) қарастыратын *Теоретикалық әдіс*;
- Субъектінің объектінің белгі-нышандарымен (сызба, кесте, графикпен) сыртқы өзара қатынасы көрінетін *Интерпретациялық және сипаттау әдісі*.

- Әдістердің бірінші тобын қолданудың нәтижесі объект жағдайын құралдары арқылы тіркеп отыратын мәліметтерден, субъект жағдайынан, компьютер жадынан, әрекет өнімдерінен көрінеді.
- Теоретикалық әдістерді қолдану нәтижесі табиғи тілдік, белгі-нышандық, кеңістіктік-сызбалық нысандағы пән туралы білімінен көрінеді.
- Соңғысы, интерпретациялық-сипаттау әдістері-теоретикалық және тәжірибелік әдістерді қолдану нәтижесінің кездескен орны және олардың өзара қарым-қатынасы. Эмпирикалық зерттеулер мәліметтері бір жағынан, алғашқы өңделуге ұшырап, теория, үлгі, индуктивті болжамды зерттеуді ұйымдастырушы жақтың қойылған талаптарына сәйкестендірілуі тиіс.
- Екінші жағынан, бұл мәліметтердің интерпретациясы болжамның нәтижеге сәйкестендірілу концепциясы көрінеді. Интерпретация өнімі болып, эмпирикалық тәуелділік және болжамның ақталуы немесе мойындалмауы туралы дәлел табылады.

- Психологиялық зерттеудің теоретикалық әдістерін санасақ:
- Дедуктивті (аксиоматикалық және гипотезалық-дедуктивті), басқаша айтқанда, жалпыдан жекеге, шамалаудан нақтыға өтуі. Нәтижесі- теория, заңдылық т.б.
- Индуктивті- дәлелдерді жалпылау, жекеден керісінше, жалпыға өтуі. Нәтижесі-индуктивті болжам, заңдылық, жіктеме, жүйелеу.
- Модельдеу-балама әдістерді нақтылау, трансдукция, күрделі объект орнына зерттеу үшін жеңілірек балама нұсқа алынып, жекеден жекеге өту қорытындысы. Нәтижесі-объект, үрдіс, жағдайдың үлгісі.
- Психологияның теоретикалық әдістері философиялық психологиядан бастау алатын оймен тану психология әдістерінен ерекшеленеді. Оймен тану ғылыми дәлелдер мен эмперикалық заңдылықтарға сүйенбейді, ол концепция авторының тұлғалық біліміне (субъективтілігіне, ішкі түйсігіне)негізделеді.
- Оймен тану психологі, пәлсафашы маман ретінде, қонымды, нақты психикалық үлгілерді немесе құрамдас бөліктерінің үлгілерін ойластырады (тұлғалық теориясы, әңгімелесу, ойлау, шығармашылық, қабылдау т.б.). Оймен тану нәтижесі бұл оқу болып табылады, яғни ойша тұтас өнім. Ол өзіне рационалды және ирационалды білім сипаттарын біріктіреді. Өз кезегінде эмперикалық зерттеу кезіндегі кейбір тұтастық пен бірллікті қарастырады.

Моделдеудің екі негізгі түрі бар:

Құрылымдық
қызметтік

К

Бірінші жағдайда, зерттеуші сыртқы түрін бағалай отырып, жеке жүйенің құрылымын анықтайды және ол үшінсоған ұқсас келетін балама өзге жүйе құрастырады. Мұндай әдіс құрылымдық ұқсастық туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Моделдеудің мұндай түрі психологиялық зерттеудің негізгі әдісі болып табылады және жаратылыстану ғылымындағы психологиялық зерттеудің жалғыз әдісі.

Қызметтік
құрылымдық

Екінші жағдайда, үлгі мен бейненің құрылымдық ұқсастығына қарай, зерттеуші қызметі мен сыртқы түрінен жалпы ұқсастық табуға тырысады. Мұндай әдіс көптеген ғылымдарда дамыған, нақтырақ айтсақ, салыстырмалы анатомия, палеонтология, мәдениеттану т.б.

Интерпретациялық

- сипаттау әдісі тұтас психологиялық зерттеуде, нақты болмаса да, маңызды орын алады. Шындығында, осы әдісті игерген зерттеушінің ғылыми бағдарламадағы жетістіктері алдын ала байқалып отырады. Психологиядағы сипаттау әдістерінің ерекшелігі В.А.Ганзен монографиясында толық суреттелген, дей тұрғанмен, онда мәліметтерді теориялық сипаттау мен эмперикалық сипаттаудың арасындағы айырмашылық жүргізілмеген.

- Психологиялық эмперикалық әдістердің тағы бір жіктемесіне көз жүгіртейік. Алдыңғы тарауда зерттеушінің танымдық қызметіне байланысты екі негіздеме бойынша әдістерді бөлу жіктемесі келтірілген: активті-пассивті, құралдардың болуы-тікелей. Психологиялық зерттеуде объект белсенді бола алады, бұл жерде әңгіме адам немесе жануар турасында. Зерттелетін объект ретінде адам да зерттеуші секілді, әңгімелесу, тану және қызмет субъектісі болып табылады. Олай болса, эмперикалық психологиялық әдістер жіктемесінде осы ерекшелікті ескеру қажет.
- Психологияда зерттелуші әрекетінің интерпретациясы мен түсінігі маңызды орынға ие. Түсінік үрдісі қандай да бір мағынада, өлшем үрдісіне қарама-қарсы келеді. Өлшеу барысында біздер зерттеу нәтижесін максималды объектілеуге тырысамыз, ал түсінікті қолдану, керісінше, зерттелушіні өзіндік жеке ой бірліктерінде субъектілеуге үйлестіреді.

- Зерттеушінің өлшем барысында қолданатын құралдары-сыртқы болып табылады (приборлар, тест және т.б.). Психологиялық әдістерді түрге болатын екі арнайы белгісін өзгеше жеткізуге болады. Біріншісі: «екі субъект-бір субъект» немесе сыртқы диалог пен ішкі диалог осін тудырады. Екіншісі: «сыртқы» құралдар-«ішкі» құралдар немесе «өлшем-интерпретация».
- Өзара қарым-қатынас (субъект-объект)
- Негізгі психологиялық эмперикалық әдістерді осы осьтердің қиылысуымен құрастырылған тік төрт бұрышқа орналастыруға болады (2.5 сур).
- Психологиялық тәжірибе әдіс болып табылады, бұл әдісте зерттелушімен қатынас оның тәртібін объективті тіркеумен сай келеді.
- 2.4. бөлімде психологиялық зерттеудің тәжірибелік емес эмперикалық әдістерінің ерекшеліктері талданады. Олардың қатарына бақылау, әңгімелесу және «архивті әдіс» (ол-тәртіп талдамасы және әрекеттер өнімі).

2.4. Тәжірибелік емес психологиялық әдістер

2.4.1 Бақылау

- Бақылау - мақсатты, ұйымдастырылған қабылдау және объектінің мінез-құлқын тіркеу. Өз бетінше қадағалаумен қатар бақылау ең көне психологиялық әдіс. Ғылыми эмпирикалық бақылау әдісі ретінде XIX ғасырдың аяғынан бастап кеңінен қолданылады, ал клиникалық, әлеуметтік, педагогикалық психология, даму психологиясы және 20-шы ғасырдың басында - еңбек психологиясында, яғни соларда
- табиғи мінез-құлық ерекшеліктерінің белгіленуі
- адам үшін әдеттегі жағдайларда экспериментатордың араласуы қоршаған ортамен адамның өзара әрекеттесу үдерісін бұзуын қарастырды. Осылайша, бақылау үшін
- «сыртқы» заңдылықты сақтау ерекше маңызды болып табылады.
- Жүйелі емес және жүйелі түрде байқауды ажырата білу шарт. Жүйелі емес мониторинг далалық зерттеулер барысында жүзеге асырылады және кеңінен этнопсихология, даму психологиясы, әлеуметтік психологияда қолданылады. Зерттеуші үшін жүйелі емес бақылау жүргізу, бұл бекіту себептеріне байланысты емес,
- тәуелділіктер мен құбылыстың қатаң сипаттамасы және жалпыланған суретті жасап белгілі бір жағдайларда жеке немесе топтың мінез-құлқы маңызды.
- Жүйелі бақылау белгілі бір жоспарға сәйкес жүзеге асырылады. Зерттеуші мінез-құлықтың (айнымалылардың) тіркелген белгілерін анықтайды және қоршаған орта жағдайына байланысты жіктейді. Жүйелі бақылау жоспары квази-эксперимент немесе корреляциялық зерттеу схемасына сәйкес келеді
- (олар 5-тарауда талқыланады).

- Бақылаудың «үздіксіз» және селективті деп ажыратуға болады. Бірінші жағдайда зерттеуші
- (немесе зерттеушілер тобы) қол жетімді барлық мінез-құлық ерекшеліктерін қолданады,
- мүмкіндігінше тегжейлі сипаттайды. Екінші жағдайда ол тек мінез-құлықтың белгілі бір параметрлері немесе мінез-құлық әрекеттерінің түрлеріне көңіл бөледі, мысалы,
- агрессияның көріну жиілігіне немесе анасы мен баласының қарым-қатынас уақытын түзейді және тағы басқалар.
- Бақылау тікелей немесе деректерін қолданумен,
- нәтижелерді бекітуге арналған құрылғылармен, құралдармен жүргізілуі мүмкін. Оларға аудио,
- фото және бейне жабдығын, арнайы бақылау карталарын және т.б.
- Байқаудың нәтижелерін белгілеу байқау үдерісінде немесе уақыт өткеннен кейін жасалуы мүмкін. Соңғы жағдайда байқаушының жад мәні артады
- , жазба мінез-құлқының толықтығы мен сенімділігі
- алынған нәтижелердің сенімділігі «зардап шегеді» . Ерекше маңызға ие болатын ол
- бақылаушының мәселесі. Адамның немесе топтың мінез-құлқы бақыланып жатқанын білсе өзгереді. Топтың немесе жеке тұлғаға зерттеуші белгісіз болса және ол беделді болса, субъектілердің мінез-құлқын мағыналы және сауатты бағалауы мүмкін.

- Күрделі дағдыларды үйрету, жаңа және кешенді тапсырмалар беруде,
- топтық қызметте байқаушының әсері көрінеді. Кейбір жағдайларда, мысалы, «жабық» зерттеуде
- топтар (бандалар, әскери ұжымдар, жасөспірімдер топтары және т.б.), сыртқы
- байқау алынып тасталды. Қосылған бақылау байқаушының өзі деп есептейді,
- ол мінез-құлқты зерттелетін топтың мүшесі болып табылады. Зерттеуде
- адам, мысалы, бала, бақылаушы тұрақты түрде табиғи қарым-қатынас жасау
- болып табылады.
- Енгізілген бақылаудың екі нұсқасы бар: 1) бақыланушылар өздерінің бақыланатыны туралы біледі,
- мінез-құлықтары зерттеушімен белгіленіп отырады (мысалы, мінез-құлық динамикасын зерттеу кезінде
- альпинистер тобында немесе суасты қайықтарының экипажы); 2) бақыланатын адамдар мінез құлықтарының жіктелетіні туралы білмейді
- (мысалы, бөлмеде ойнайтын балалар, олардың бір қабырғасы –Гезелла айнасы; тұтастай алғанда олар жалпы камерада болады және т.б.).
- Кез-келген жағдайда, психологтың - оның кәсібінің тұлғасы маңызды рөл атқарады. Ашық бақылау кезінде белгілі бір уақыттан кейін адамдар психологқа үйренеді, егер де тек
- өзіне-өзі «ерекше» көзқарасты тудырмаса, өздерін еркін сезіне бастайды. Жасырын жағдайда бақылау, зерттеушінің «экспозициясы» ең ауыр зардаптарға ие болуы мүмкін, зерттеудің жетістігі үшін ғана емес, сонымен қатар бақылаушының денсаулығы мен өміріне арналған.
- Бұдан басқа, қоса алған бақылау кезінде зерттеуші маскирленген,
- бақылаудың мақсаттары жасырылып, елеулі этикалық мәселелер туындайды.

- Көптеген адамдар
- психологтардың «алдау әдісімен» зерттеулер жүргізуін қолайсыз деп санайды,
- оның мақсаттары зерттелетін адамдардан және / немесе субъектілер олар білмеген кезде жасырын
- - бақылау немесе тәжірибелік манипуляция объектілерге жүргізіледі.
- Бақылауды өзін-өзі қадағалаумен қоса үйлестіруді қамтитын әдісті модификациялау,
- моно-байқау - бұл жиі қолданылатын «еңбек әдісі»
- 20-30-шы жылдардағы шекаралық және тұрмыстық психотехника.

Бақылау әдісі келесі кезеңдерден тұрады:

- 1) қадағалау (мінез-құлық) субъектісі, объекті (жеке тұлғалар)
- немесе топ), жағдайлар;
- 2) деректерді бақылау және жазу әдісі таңдалды;
- 3) бақылау жоспары жасалды (жағдай - объект - уақыт);
- 4) әдісті таңдау
- нәтижелерді өңдеу;
- 5) алынған ақпаратты өңдеу және түсіндіру жүзеге асырылады,
- қалыптастырады.

- Бақылаудың тақырыбы вербальді және вербальді емес мінез-құлықтың ерекшеліктері болуы мүмкін. Зерттеуші: 1) сөйлеу актілері (құрамында
- жиілігі, ұзақтығы, қарқындылығы және т.б.);
- 2) мәнерлі қозғалыстар, тұлғаның, көздің, дененің және т.б.;
- 3) адамдардың қозғалыссыз күйлері, олардың арасындағы қашықтық, жылдамдық,
- қозғалыс тақтасы және т.б.);
- 4) физикалық әсерлер (сенсор, шок, шок,
- күш, трансфер және т.б.).

- Бақылау нәтижелерін жазудың негізгі мәселесі - мінез-құлық параметрлері. Сонымен қатар, зерттеуші
- бір санаттағы мінез-құлық әрекетінің айырмашылығын екіншіден дәл анықтай білуі керек.
- Зерттеу әдісін жүргізудегі операциялық заңдылықты сақтау
- Бақылау кезінде әрқашан ең үлкен қиындықтарды тудырады. Зерттеу тақырыбының әсері
- - бақылаушы, оның жеке психологиялық сипаттамалары да өте маңызды. Бақылаушылардың мінез-құлқын осындай белгілеуден аулақ болуы тиіс,
- субъективтік бағалау, тіркеу (егер рұқсат берсе) тіркеу құралдары
- (аудио немесе бейне жазу). Бірақ субъективті бағалау қайталама кодтау және нәтижелерді интерпретациялау сахнада болмайды . Содан кейін ол эксперттердің қатысуын талап етеді,
- пікірлері мен бағалауы «өңделген» сарапшылар коэффициенті есептеледі, Тек қана сол жағдайларды
- сарапшылар пікірінің ең үлкен келісімділігі көрсетілген.

- Бақылаушы өз гипотезасы қаншалықты растауға тырысады. Ол шаршайды, жағдайға бейімделіп,
- , жазбалармен қателіктер жасайды және т.б. А.А. Ершов (1977 ж
- типтік бақылау қателерін бөліп көрсетті:
- 1. Гало әсері. Байқаушының жалпыланған әсерлері өрескел қабылдауды тудырады, мінез-құлқының айырмашылығы жоқ.
- 2. Жеңілдік әсері. Әрқашан жағымды баға беру үрдісі.
- 3. Орталық үрдістің қателігі. Бақыланатын мінез-құлықты бағалауда
- бақылаушы орта есеппен алуға тырысады
- 4. Корреляция қатесі. Байқалған тағы бір ерекшелігі мінез-құлқтың бір сипаттамасын бағалау негізінде беріледі
- (ақыл-кеңес сөзді еркін меңгеру арқылы бағаланады).
- 5. Контраст қателігі. Бақылаушы байқалатын ерекшеліктерді ажырата білу.
- 6. Бірінші әсер туралы қате. Адамның алғашқы әсерін анықтайды
- болашақ мінез-құлқын қабылдау және бағалау.

Сөйлесу

- Сөйлесу – психологиядағы адам іс-әрекетін зерттеудің нақты тәсілі, өйткені басқа жаратылыстану ғылымдарындағы субъекті мен объекті арасындағы байланысты зерттеу мүмкін емес. Сөйлесу әдісі дегеніміз екі адам арасындағы диалог, оның ішінде бір адамның екінші адамның психологиялық ерекшелігін ашуы. Оны әртүрлі мектептер мен мектептердің психологтары оқытуда кеңінен пайдаланады. Пиаже және оның мектеп өкілдерін, гуманистік психологияны, «терең» психология негізін қалаушылардың және ізбасарларын айту жеткілікті. Бірінші кезеңде эксперимент құрылымының қосымша әдісі ретінде енгізілген, зерттеуші тест туралы бастапқы ақпаратты жинайды, ол оны нұсқау береді, ынталандырады және т.б., соңғы кезеңде - эксперименттік сұхбат түрінде береді. Зерттеушілер клиникалық сұхбатында, «клиникалық әдістің» құрамдас бөлікті және мақсатты сауалдағы «бетпе-бет» сұхбаттан ажыратады. Клиникалық әңгіме міндетті түрде пациенттің емханасында жүргізілмейді. Бұл термин адамды толық зерттеуде, ондағы зерттеуші мен зерттелуші арасындағы диалог барысында, оның жеке тұлғалық ерекшеліктері, өмір жолы, оның санасы мен қабілеттері туралы толық ақпаратты алудағы тәсіл ретінде белгіленген болатын. Әдетте клиникалық әңгіме арнайы жабдықталған бөлмеде жүргізіледі. Көбінесе, бұл психологиялық кеңес беру немесе психологиялық тренингтің контексіне кіреді.

- Әртүрлі мектептер мен психология салалары клиникалық сұхбат жүргізу үшін өз стратегияларын қолданады. Әңгімелесу барысында зерттеуші жеке тұлғаның мінез-құлқының ерекшеліктері мен себептері туралы болжамдар жасайды және сынайды. Осы нақты гипотезаларды сынау үшін ол пәндік тапсырмаларды, сынақтарды бере алады. Содан кейін клиникалық әңгіме клиникалық экспериментке айналады. Клиникалық сұхбат барысында алынған деректерді экспериментатор өзі жазып отырады, ал көмекшісі немесе зерттеуші жадтан әңгімеден кейінгі мәліметтерді жазады. Осы және басқа да ақпаратты түзету тәсілдері олардың кемшіліктеріне тән. Егер әңгіме барысында жазба сақталса, әңгімелесушімен құпия байланыс бұзылуы мүмкін. Мұндай жағдайларда жасырын аудио және бейне жазу көмектеседі, бірақ бұл этикалық проблемаларды тудырады. жад нәтижелерін жазу көңіл ауытқуына байланысты туындаған толық есте сақтау қателіктерінен ақпаратты жоғалтуға әкеледі. Ақпараттың жарты бөлігі зерттеуші зерттелушінің кеәбір хабарламаларын маңыздырақ деп бағалап, ал басқаларын
- сақтамауынан жоғалады немесе қысқарады. Әңгімелесу жазбасы қолмен өңделсе, дауыстық ақпаратты кодтау ұсынылады. Мақсатты сауалнама сұхбат деп аталады. Сұхбат әдісі әлеуметтік психологияда, жеке адам психологиясында, еңбек психологиясында кеңінен таралды, бірақ оны қолданудың негізгі саласы - әлеуметтану. Демек, дәстүр бойынша бұл социологиялық және әлеуметтік психологиялық әдістерге

- Сұхбат «жалған сұхбат» ретінде анықталады: сұхбат алушы әрқашан ол өзнің зерттеуші екенін білуі, сонымен қатар әңгімені дұрыс бағыттан ажыратпай және жоспардан ауытымауы керек. Сұхбат кезінде сұхбат алушы мен сұхбат берген адам арасындағы құпия байланыс өте маңызды. Бірақ ешқандай жағдайда психологиялық қашықтықты бөлісу мен жоғалтуға жол бермеуіміз керек. Сіз әңгімелесу процесінде бейтарап позиция ұстап, жауаптардың және сұрақтардың мазмұнына, немесе сұхбаттасушыға көзқарасыңызды көрсетпеуге тырысыңыз. Әңгімелесудің құрылысы мен жүргізілуі бойынша нақты әдістемелік ұсыныстар көп. Олардың барлығы социологиялық және әлеуметтік-психологиялық әдебиеттерде егжей-тегжейлі сипатталған. Әлеуметтік психологиядағы сауалнама сауалнама әдістерінің біріне жатады. Екіншісі - сырттай сауалнама, сауалнама («ашық» немесе «жабық»). Олар зерттеушінің қатысуынсыз, тестілік пәндермен толықтырылуға арналған. Психологтар зерттеу тәжірибесінде тереңдетілген сұхбатқа жиі ауысады. Сауалнаманы психологиялық зерттеулерде қолданудың пионері Ф. Гальтон болды. Тұқықтық пен қоршаған ортаны зияткерлік жетістіктер деңгейіне қарай зерттеп, ол сауалнаманы жасап, оған 100 британдық ғалымдармен сұхбат берді. Кейінірек сауалнамалар даму психологиясы мен жеке психологияда, әлеуметтік психологияда кеңінен қолданыла бастады. Бірақ сауалнама нақты психологиялық зерттеулер әдістерін белгілеу қиын. Сауалнама арқылы алынған ақпарат декларативті болып табылады және субъектінің шынайылығымен де сенімді және сенімді деп саналмайды. Әрбір психолог бейсаналық ынталандыру мен көзқарастардың сынақ тақырыбының мәлімдемесіне қалай әсер ететінін біледі. Сондықтан сауалнама әдісін психологиялық емес әдіс ретінде қарастырудың мағынасы бар, алайда, ол психологиялық зерттеулерде, , қосымша психологиялық зерттеу ретінде, атап айтқанда әлеуметтік-психологиялық зерттеулерде пайдаланылуы мүмкін.

2.4.3 «Мұрағаттық әдіс»

- Американдық ғылыми әдебиетте «мұрағаттық әдіс» термині мынадай зерттеулерде, яғни психолог нақты мінез-құлқын өлшемейді және сақтамайды, сонымен қатар күнделік жазбалар мен жазбаларды, мұрағаттық материалдарды, еңбек өнімді, білім беру немесе шығармашылық қызметті және т.б. талдайды. Отандық психологтар осы әдіске сілтеме жасау үшін тағы бір термин пайдаланады. Ең жиі ол «қызметтің өнімдерін талдау» немесе праксиметрикалық әдіс деп аталады. Зерттеуші әртүрлі мақсаттармен мәтіннің, тақырыптық өнімдердің зерттеуін жүргізе алады. Мақсаты мен «мұрағаттық әдісті» қолданудың нақты әдістері бойынша оның сорттары ерекшеленеді. Жеке тұлғаның психологиясы, шығармашылық пен психологияның психологиясы кеңінен таралған биографиялық әдіске ие болды, оның барысында бір адамның немесе топтың өмір жолының ерекшеліктері зерттелді.

- «Мұрағаттық әдіс» сорттарына да мазмұнды талдау әдістемесі жатады. Мазмұнды талдау - құжаттарды талдаудың ең дамыған және қатал әдістерінің бірі. Зерттеуші мазмұнды бірліктерді бөліп, алынған мәліметтерді сандық деп санайды. Бұл әдіс психологияда ғана емес, басқа да әлеуметтік ғылымдарда кең таралған. Әсіресе ол саяси психологияда, жарнама мен коммуникация психологиясында жиі қолданылады. Мазмұнды талдау әдісін дамыту Г. Лассуэла, С. Осгуд және Б.Берелсон, «Байланыс саласындағы зерттеулердегі мазмұнды талдау» іргелі монографиясының авторы. мәтінді талдау Стандартты бірлік контент-талдау болып табылады: 1) сөз (термин, символ), 2) сот шешімі немесе толық ой, 3) тақырып 4) кейіпкер 5) авторы және 6) біртұтас хабарлама. Әр бірлік жалпы құрылымның контекстінде қарастырылады.
- Мазмұн талдауларының деректерін өңдеудің бірнеше жолы бар. Ең қарапайым - белгілі бір бірліктердің пайда болу жиілігін мәтінде тіркеу. Зерттеуші белгілі бір бірлік «тұрақсыздық факторлары» пайда болуы, немесе «нақты салмағы», түрлі мәтіндерде түрлі бөлімшелерінің туындау жиілігін салыстыру аяқталмай тұрып хабарламаның басынан бастап оның өзгерісін анықтау және т.б. есептеуге болады. Талдаудың екінші түрі - мәтіндер матрицалар бірлескен шығуы бірлік контент-талдау құрылысы. Бұл жағдайда, мысалы, әр түрлі хабарларда А және В бірліктерінің тәуелсіз пайда болуы жиілігі жазылады. Есептелген $P(AB) = P(A) \times P(B)$
- тең шартты (теориялық) тең пайда ықтималдығы. Содан кейін осы бірліктердің бірлескен пайда болу жиілігі бір хабарламада жазылады.

- Теориялық (шартты) ықтималдығы екі бірлік пайда салыстыру эмпирикалық бірлескен жиілігі мәжілісте кездесетін кездейсоқтық немесе кездейсоқтық туралы ақпарат береді. Теориялық матрицасы бар салыстыру және түрлі бөлімшелерінің эмпирикалық пайда матрица болады. Бұл процедураны Осгуд ұсынды және қарым-қатынас психологиясы мен насихаттауда кеңінен таралған. Контентті талдау жобалауды қолданудың нәтижелерін талдау үшін қолданылады. Ауқымдылығы рәсіміне қарамастан контент-анализдің көптеген артықшылықтары бар: зерттелушінің іс-әрекетіне зерттеушінің ешқандай әсері жоқ; деректер сенімділігі тексерілген; бұл әдісті тарихи құжаттарды талдау үшін ұсынылға болады.

- Проективтік әдіс - бұл психологиялық өлшем (тестілеу) және қызметтің өнімдерін талдау арасында өз мәртебесінде «аралық» әдіс. Кез келген проективтік техниканы қолдану тәртібі кез келген басқа психологиялық тесттерге ұқсас. Тақырыпқа сурет салу, суретке сәйкес әңгіме жазу, сөйлемді аяқтау тапсырма беріледі. Эксперимент өзінің іс-әрекетін басқарады, яғни. сөйлесуді жүргізеді, міндеттерді белгілі бір дәйектілікпен ұсынады және т. б. Дәстүрлі тестілеуден айырмашылығы, субъектілердің өнімдерін талдау және түсіндіру процедурасына ауысады. Л. Фрэнктің жіктемесіне сәйкес (1939), шығармашылық өнімді зерттеуге арналған көптеген проективтік әдістер жоқ: тест Гуденаф және Маховер «үйдің суреті», сынақ «ағаштың суреті», «адам денесі» және т.б.. бойынша. Бірақ қандай да бір өнім белсенділігі талдау, сондай-ақ басқа да проекциялық Сынақ нәтижелерін түсіндіру көруге болады. Оларға ТАТ, Розенцвейг тесті, «сия дақтары» сынағы, қолтаңбаны талдау және т.б. кіреді.

- Барлық проективтік тестілер бірқатар сипаттамаларды біріктіреді: 1) материалдың немесе тапсырманың нұсқауларының белгісіздігі; 2) әлеуетті жауап жиынтығының «ашықтығы» - барлық реакциялар қабылданады тақырып; 3) жайлы атмосферасы және зерттеуші жағынан бағалаудың жоқтығы; 4) психикалық функцияны емес, оның әлеуметтік- қоршаған ортаға қатынасын өлшеу. Процедураның бұл ерекшеліктері шығармашылық тесттерімен жобалық сынақтарды біріктіреді. Роршахтың ең бірінші «сия дақтары» тестін психикалық қабілеттің қиялын зерттеу үшін жасағаны кездейсоқ емес. Проективтік сынақтардың егжей-тегжейі Е.Соколованың «Жеке тұлғаны зерттеудің проективтік әдістері» атты белгілі монографиясында қарастырылған (1980).